

PANDEMİYA: BÖHRAN DÖVRÜNDƏ HUMANİZM VƏ MƏNƏVİYYAT PROBLEMI

Şölet ZEYNALOV,

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Davamlı inkişafın
fəlsəfəsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, f. ü. f. d*

AÇAR SÖZLƏR: *pandemiya, ekzistensializm, dialoq, humanizm, insan.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *пандемия, экзистенциализм, диалог, гуманизм, человек.*

KEY WORDS: *pandemic, existentialism, dialogue, humanism, human.*

Giriş

Böhran dövründə baş verən prosesdən yazmaq, bəhs etmək artıq zəmanəmizin “dəbinə” çevrilmişdir. Ancaq qəbul etməliyik ki, baş verənlərə – zəmanənin tragizminə biz yalnız lokal hadisə və ya situativ proses kimi deyil, fundamental, mehvər problem toplusu kimi yanaşmalıyıq. Bu, bizi baş verən və verəcək bəlalardan xilas etməsə də, ona qarşı refleksiyağımızı artırır, təfəkkürümüzə fəaliyyətimizi yenidən canlandırma bilmək üçün əsaslar yarada bilər.

1. Problemə ümumi baxış. Hazırda hərbi qüdrətindən, iqtisadi, mədəni və sivilizasiya inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir sivilisasiyanın, dövlətin, cəmiyyətin böyük imtahan qarşısında olması faktıdır: Elmi-texniki tərəqqinin, səhiyyənin, tibbin, nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin, bir sözlə, “sivilizasiya tərəqqinin” yüksək inkişafına baxmayaraq, COVID-19 pandemiyası insan nəsli üçün “olum və ya ölüm” dilemması ilə üz-üzə qoymuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, qısa zaman kəsiyində milyonların ölümcül virusa yoluxduğu, yüz minlərin həyatını itirdiyi belə bir şəraitdə hələ də insanlığın bu bəladan necə və hansı üsullarla daha az itkilərlə çıxacağını proqnozlaşdırmaq və nəticələrin aydın şəkildə təhlilini aparmaq ciddi problematikanıdır. Bir tərəfdən indiyə qədər milyonlarla insanın yoluxduğu bu virusun vaksininin tapılması mübahisələr yaradır, digər tərəfdən, bu “vaksin icad olunması uğrunda yarış” siyasi alverə çevrilir, bütün bunlar da, az qala, spekulativ xarakterli yeni-yeni informasiyaların yaranmasına səbəb olur: virus təbii mənşəlidir, yoxsa süni? Əslində, nəzəri fikir üçün bu sualın cavabı aydındır: sivilizasiya böhran hər gün dərinləşməkdədir – proses artıq başlamışdır və sonu bəlli deyildir. Gerçəklik müşahidə edilərkən məlum olur ki, nəzəri fikrin tarixən irəli sürdüyü həyəcan və əndişələr öz təsdiqini tapmışdır: son yüz ildə böyük texniki tərəqqinin gətirdiyi imkanlar fonunda insan total olaraq planetar səviyyədə pandemiya və digər fəvqəladə proseslərə, özünün yaratdığı antropogen - qlobal fəlakətlərə hazır deyildir. Pandemiya prosesi və gerçək faktlar təsdiq edir ki, öz fəvqəladə gücünə, hərbi qüdrətinə arxalanan supergüclər də bu prosesin qarşısını vaxtında ala bilməyiblər. Ən qəribəsi isə budur ki, öz hərbi resursları ilə Yer kürəsini orbitindən çıxarmaq qüdrətində olan dövlətlər və sivilisasiyanın bütün texniki imkanları total ölümlərin qarşısında aciz qaldı. Fakt odur ki, hazırda iqtisadi, maliyyə, sosial, milli, etnik, dini, humanitar, coğrafi problemlərin tam həcmi dəyərləndirərkən bu epidemiyanın yaratdığı fəsadları mütəxəssislər zərərlik əmsalına görə XX əsrin əvvəllərində planetar səviyyəli dünya böhranı ilə

müqayisə edirlər. Həmin böhran, əslində, İkinci Dünya savaşının da başlanmasına gətirib çıxarmışdı: imperializm bölmək üçün “yeni dünya” axtarırdı. Bu zaman sual yaranır: bəs indi günümüzdə baş verənlər sivilizasiyamızı Üçüncü Dünya müharibəsinə aparmırmı? Yaxud, müasir sivilizasiyamız doğru yoldadırmı? Keçən əsrin əvvəllərindən nəzəri fikrin apogeyinə qaldırılmış “sivilizasiyanın qürubu” və s. kimi məsələlər həqiqətənmi gerçəkləşə bilər? Məqalənin yazılma zərurəti də məhz buradan doğmuşdur.

Nəzəri anlamda yanaşdıqda bu kimi ziddiyyətli proses və faktlar tarixən mövcud olan digər fundamental tezisi yenidən aktuallaşdırır: istər individium, istərsə də planetar səviyyədə sivilizasiya olaraq baş verənlərə – qurduğumuz münasibətlər sisteminə, humanitar, iqtisadi, sosial, mənəvi əlaqələrə, bir sözlə, sivilizasion “atılışa” yenidən baxmalıyıq. Lakin fəlsəfi anlamda yanaşdıqda görürük ki, əslində, problem daha dərinə gəlir. Belə ki, əslində, metodoloji və humanitar kontekstdən yanaşdıqda görürük ki, tarixən fəlsəfənin irəli sürdüyü “*İnsan dəyişməlidir*” fikri indi yenidən sivilizasiyamızın qarşısında aktual olsa da, onun – insanın hansı istiqamətdə dəyişməsi kimi məsələlər, hətta nəzəri olaraq, Qərb filosofu M.Haydeggerin təbirincə desək, yüksək şəkildə təfəkkürümüz üçün aydın deyildir [1]. Bu isə istər elmi, istər fəlsəfi, istər dini və s. anlamda problemdir. Odur ki, bütün bunlar bizə “keçmiş” hesab etdiyimiz bəşəri dəyərlərə, mənəvi-ruhi əsaslara yenidən baxmağı, onları yenidən dəyərləndirməyi, onlara daha aydın təfəkkürlə, mənəvi-ruhi, ekzistensial anlamda yanaşmağı indi, müasir hesab etdiyimiz XXI əsrdə daha ısrarla tələb etməkdədir. Başqa sözlə, antropogen fəaliyyət planeti və ətraf mühiti məhv etdiyi kimi, insan nəsli də Yer üzündən silə bilər. Hər cür sivilizasion “atılışı”, hərbi, iqtisadi və s. revanşı mənəvi-ruhi məsələlərin, etik problemlərin fəvqündə dərk etmək bir tərəfdən yanlış yanaşmadırsa, digər tərəfdən, qəbul etməliyik ki, bu, faciəyə gedən ən qısa yoldur. Qısa ifadə etsək, humanizmi, etik dəyərləri, birgəməvcudluq fəlsəfəsini unutmuş insan özü hər cür “revanşı” ilə bir tərəfdən ifrat israfçılıq yaradır, digər tərəfdən isə ətraf mühiti həm maddi, həm də mənəvi baxımdan, bir növ, “zəhərləyir”. Ona görə də qəbul edirik ki, əgər hətta yer üzündə hər bir sivilizasiya, hər bir cəmiyyət və fərd ən yüksək şəkildə maddi cəhətdən rifah və əmin-əmanlıq şəraitində yaşasa belə, onlar – “ruhaniyyət və mənəvi dəyərlər” [1] insan nəsli üçün mənəvi sərvətlər kimi dəyərlərimizin daimi mənbəyi kimi çıxış edəcəkdir. Səbəb isə fəlsəfi, dini, mədəniyyət və elmi kontekstdən yanaşdıqda təfəkkürümüzün hələ ki bundan böyük imkanlara malik olmamasıdır.

2. Pandemiya: nəticə, yoxsa səbəb? Qeyd edək ki, yuxarıda ən ümumi formada toxunduğumuz problemin bir sıra fundamental sivilizasion, antropoloji, ekoloji, humanitar və s. silsilə səbəbləri vardır. Biz məqalədə onlara geniş şəkildə toxunmaq imkanına malik olmasaq da, burada müasir münasibətlər sisteminin əsas sütunundan biri olan humanizm və insanın ekzistensial aləminə, mənəvi-etik sferasına “ekskurs” etməyə cəhd göstərmişik. Ancaq ilkin olaraq bir şeyi qeyd edək ki, bu və bunun kimi onlarla problem həm tarixən, həm də günümüzdə fəlsəfə, din və elmin həyati əhəmiyyətli məsələsi kimi aktual olmuş və cavabı axtarılan suallardandır. Lakin fakt odur ki, elmin hər cür nailiyyətlərinə baxmayaraq, sivilizasion böhran azalmaq əvəzinə, bütün sferalarda artmış və hazırda bu problem qarşısızalmaz vəziyyətə düşmüşdür. Nəzəri fikrə müraciət etdikdə görürük ki, bu – “insan dəyişməlidir”, “əsrimiz total fəlakətlər əsridir”, bu gedişatla “sivilizasiyanın qürubu” labüddür və s. kimi qorxunc proseslər barədə tarixən fəlsəfə, xüsusilə ekzistensial fəlsəfə həyəcan

təbili çalmışdır. Hər halda, müasir Qərb nəzəri fikrində bu məsələlər həyat fəlsəfəsinin problemi kimi XX əsrdə ciddi anlamda aktual olmuşdur. Həmçinin, demək olar ki, tarixən Yer üzündə bütün dinlər, xüsusilə monoteist dinlər heç zaman bəşəri tragizmə biganə qalmamış, əksinə, insanlararası münasibətlərdə sülh, ədalət, həmrəylik, halallıq və mənəvi paklığı tərənnüm etmişlər. Və indi texnologiyanın “pik” erasında da bu əsaslardan yola çıxaraq dinlər və onların prinsiplərindən çıxış edənlər insan “Mən”inin formalaşması yolunda böyük işlər görməkdədirlər. Bütün inkişaf və resurslara baxmayaraq, elə bil ki, öz bilik və elmi nailiyyətlərinə arxalanan insan dialoqdan qaçır və bu “qaçış” da onu daima başqalarına qarşı qoyur. Bu tezisdən çıxış edərək yuxarıda işlətdiyimiz fikri təkrarlayaq: təəssüf ki, sivilizasiyamızın yüksək inkişafına baxmayaraq, hər gün “tragizm və bəşəri böhranlar” daha da dərinə enir, üstəlik, hazırkı qorxunc pandemiya və digər böhranların qarşısını dövlətlər vaxtında ala bilməsələr, nəticələr barədə fikir bildirməyin özü belə, insan təfəkkürünü şoka sala bilər. Axı bizim yaratdığımız münasibətlər sistemi müharibələrdən böyük “terapevtik” üsul tanımır?!

Acı da olsa, bu həqiqətdir. Ədalət naminə bir şeyi qeyd edək ki, xüsusilə XX əsrdə elmi-texniki tərəqqinin və sivilizasiyanın görünməmiş həddi kontekstində qeyd edilən problemlər Qərb fəlsəfəsi üçün daha aktual olmuşdur – gedişat “sivilizasiyanı total fəlakətə sürükləyir”. Sivilizasiyanın böhran həddinə yaxınlaşdığını hiss edən alman filosofu O.Şpenqler sivilizasiyanın “qürubundan”, ekzistensialist filosoflar M.Haydegger və K.Yaspers bu gedişatla “fəlakətin yalnız zaman məsələsi” olmasından, A.Kamyu “tarixin unudulmasından”, J.P.Sartr insan varlığının heçliklə münasibətlərindən, heçliyin, əslində, ekzistensial anlamda “var” olmasından bəhs edirdilər. Lakin təəssüf ki, müasirlik ən adi baxışla nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, tarixən dinlərin, fəlsəfənin irəli sürdüyü yüksək prinsiplər – humanizmin təntənəsi dünyada bərqərar deyildir. Bu prinsiplər insanın total “mənimsəmə”, “genişlənmə”, “gedonist” istəkləri qarşısında, bir növ, planetar səviyyədə aktualıq qazanmadı. Əksinə, humanizm və insani duyğular əksər məqamlarda söz oyununa, daha üstün mövqelər qazanmaq üçün, bir növ, siyasi, ideoloji alətə çevrildi. Sivilizasiyamızda elm, bilik, texniki tərəqqi, rifah və “malikolma” imkanı artdıqca humanitar, ictimai, mənəvi, etik problemlər azalmaq əvəzinə, daha da genişləndi. Bu isə fəlsəfi təfəkkürdə XX əsrdə diqqət mərkəzində olan problemi – “bilik şəxstədir” problemini yenidən gündəmə gətirdi, hər halda bu gün fəlsəfə bu problemə yenidən müraciət etməyi məqbul hesab etməkdədir.

Ona görə də indi etiraf edək ki, nəzəri fikri hətta bir kənara qoysaq belə, praktikada baş verən fəlakətlər, məsələn, elə ötən əsrin əvvəllərində milyonların həyatına son qoymuş “İspan qripi” (“ispanka”), daha sonra insanın qorxunc iddialarının nəticəsi olan İkinci Dünya müharibəsi kimi “olum və ya ölüm” savaşından sonra da planetdə baş verənlər sübut edir ki, bəşəriyyət daima humanizm, yüksək etik təfəkkür, birlik və təhlükəsizlik problemlərindən bəhs etsə də, müəyyən ifrat maraqlar səbəbindən hələ ki təhlükəsiz dünya qurmaq iqtidarında deyildir; bu, iqtisadi, sosial, humanitar, səhiyyə və s. sahələrinə də eyni dərəcədə aiddir. Məhz humanitar fəlakətlərdən və humanitar böhrandan bəhs ediriksə, burada, qısa şəkildə olsa belə, Ermənistan kimi təcavüzkar ölkənin Azərbaycana qarşı apardığı terror siyasətini mütləq qeyd etməliyik. Bu problem də yuxarıda toxunulan böhranların sırasında yer tutur. Fakt odur ki, biz illərdir həmin terror siyasətinin ağır nəticələrini yaşayırıq. Beynəlxalq hüquq və normalar isə qüdrət sahibi hesab edilən dövlətlərin maraq kontekstində dərk edildiyindən, yaxud faktlar yalnız bəsit üsullarla konstataasiya edildiyindən,

bu problem də öz həllini tapmamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ədalət, humanizm, multikulturalizm və insani dəyərlərin lazımsız statusa zərər çəvrildiyi bir epoxada bu kimi fəlakətlərin də baş verməsi, əslində, təəssüf ki, məntiqi sonluqdur: böyük nizam, ədalətli qərarlar, sülh və təhlükəsizlik daima kimlər üçünsə “oyun” meydanında “*oyun materialı*” kimi dərk edilir, dialoq və dialoq mədəniyyətindən gələn birgəyaşayış fəlsəfəsi bu təfəkkür sahibləri tərəfindən fiksiya hesab edilir. Hər halda, günümüzün mənzərəsi belədir. Pandemiya kimi qorxunc fəlakətlərə yanaşmalar da əksər hallarda bunu sübut etdi: bəşəriyyət sülh və təhlükəsizliyə, multikulturalizm və humanitar dəyərlərə böyük anlamda açıq deyildir; mənəvi “aclıq” ekzistensialdır.

3. Dünyanın gələcəyi mənim gələcəyimdə açıqlır. Konkret olaraq indi planetdə baş verən ölüm kabusu – koronavirus pandemiyasına münasibət də yuxarıda qeyd edilən ziddiyyətlərdən biridir. COVID-19-un “hərəkət” trayektoriyası və ilkin şokları sübut etdi ki, heç bir cəmiyyət və dövlət ideal şəkildə bu kimi faciələrdən siğortalınamamışdır. Epidemiyanın yaratdığı qorxu, həyəcan və nəticələr göstərdi ki, iqtisadçılar, siyasətçilər və digər sahənin mütəxəssisləri bəşəriyyətin gələcəyi barədə hətta ən yaxın perspektivdə dünyamızın hansı problemlərlə üzləşə biləcəyini proqnozlaşdırma bilmirlər. Problemin yalnız biri – ancaq ən əhəmiyyətliyəndən biri buradan gəlir – naməlum bir virus proqnozları alt-üst edir: planetar və bəşəri gələcək naməlumluqlardan asılıdır, gələcək elə bil ki, indi öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Halbuki vaxtilə fransız ekzistensialist J.P.Sartr izah edirdi ki, “*dünyanın gələcəyi mənim gələcəyimdə açıqlır*” [1, s.316]. Bu anlamda mənim və deməli, dünyanın gələcəyi hər hansı bir naməlumluqdan asılıdırsa, buradakı “açılış” yaratdığımız texnikanın, elmin, humanizmin mahiyyətinin yenidən dəyərləndirilməsini aktual etmirmi?

Günümüzdə baş verən və ən müxtəlif şəkildə mənəviləndirilən informasiyaya əsaslanaraq, Çinin Uhan şəhərindən başlanan epidemiya tezliklə dünyanı iflic vəziyyətinə gətirdi. Bəziləri bu virusun bakterioloji silah, bəziləri təbii virus olması üzərində baş sındırarkən İtaliya, İspaniya, Fransa, ABŞ, Almaniya, İran, Rusiya, daha sonra isə Asiya və Latın Amerikasını ölkələri domino effekti ilə virusun gətirdiyi şokdan özlərini itirdilər – bəşəriyyət yeni eranın ilk total fəlakəti dövrünə qədəm qoydu: iqtisadi tənəzzül, sənaye, bank, maliyyə böhranı, kütləvi işsizlər ordusu və s. meydana çıxdı. Bu böhranın səbəbləri haqqında hələ uzun müddət danışılacaq, KİV, siyasət, elm sahəsində ciddi araşdırmalar gedəcəkdir: sübutu mümkün olmayan iddia kimi səslənsə də, irəli gedərək bir şeyi qeyd edək: böhranın fəlsəfəsi dərk edilməzsə, bu, əslində, gələcək fəlakətlərlə müqaisədə yalnız bir fraqment, yaxud total xaosun başlanğıcı hesab edilə bilər. Problem ondadır ki, bizim qurduğumuz sivilizasiya və münasibətlər sistemi elə konstruksiyaya malikdir ki, biz ancaq nəticələrlə vuruşuruq. Təfəkkürümüz elə bil ki, xalq məsəlində deyildiyi kimi: “biri ölməsə, digəri dirilməz” inamına – refleksiyasına köklənib. Dünyada insan nəinki ekzistensial anlamda böyük “birlikdən”, heç təsisatlar və həmrəylik anlamında böyük birliklərdən danışa bilmir.

Konkret faktlara müraciət etdikdə görürük ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda virusa yoluxanların sayı 70 milyona çatmaq üzrədir, həyatını itirənlərin sayı isə 1,5 milyonu ötüb, bunlar sadəcə bir statistikadır, məqalə işıq üzü görəndə bu say daha da çox olacaqdır. Bu kimi yanaşmanın özü də etiraf edək ki, əslində, konstataciya, necə ki, indi dünyada statistik məlumatlar ən müxtəlif səviyyədə konstataciya olunur. Halbuki ekzistensial və humanizm anlamında yanaşdıqda milyonlarla, yüz minlərlə insanın məşəqqətlərini, həyat və ölüm arasında ekzistensial iztirablarını söz və yazı ilə sadəcə ifadə etmək mümkün deyildir. Humanizm anlamında yanaşdıqda görürük ki,

biz və dünya əksər məqamlarda bu rəqəmlərdən yalnız statistika naminə istifadə edirik. Bu zaman sual yaranır: Bəs milyonlarla virusa yoluxanların, onların yaxınlarının, onlara həyatları bahasına qayğı göstərən tibb işçilərinin, təhlükəsizliyimizi təmin edən insanların və evdə təcrid şəraitində yaşayan dörd milyardan artıq insanın həyəcan və iztirablarını təsəvvür etmək mümkündürmü? Odur ki, gəlin etiraf edək, dünya indi bir “qırılma”, “sınma” anını yaşayır! Əslində, məsələn virusda da deyil, məsələn bəşəriyyətin bütövlükdə qurduğu münasibətlər sistemindədir.

İndi insan nəsli artıq dörd sənaye inqilabından danışır. Belə ki, “əvvəlki sənaye inqilabları bəşəriyyətə nələr verdi və onun mənəvi-ruhi aləmindən nələri aldı” kimi suallar hələ də qarşımızdadır. Elmi-texniki tərəqqinin gətirdiyi rifaha və üstünlüyə aludə olan insan Yer üzündə özünü sənayeyə, hərbi üstünlüklərə, iqtisadiyyata, şou-biznesə, idmana, bir sözlə, yaratdığı, “başı üstə” qurduğu, qoyduğu sistemlərə qurban verməkdədir... J.P.Sartri yenidən xatırlayaq: gələcək, dünya, yaratdığımız dəyərlər, bütövlükdə sivilizasiya və dünya “mənim gələcəyimdə açılır”, mənəvi, ruhi inqilablarda açılır; Bu inqilab isə baş vermir, biz insan olaraq daima başqalarını “özgəsi”dir deyərək özümüzə təklükə, təhdid kimi görürük. Fakt odur ki, humanizm, ekzistensial təfəkkür dünyada təntənəyə nail olmazsa, sivilizasiyamızda gələcəkdə nələrin baş verməsini proqnozlaşdırmaq o qədər çətin deyil. Yəni ekzistensial anlamda ifadə etsək, “gələcək gəlməyə bilər”.

4. Problemin nəzəri təhlili. Nəzəri fikrə müraciət edək. Biz etiraf etməliyik ki, müasir dövrdə, müxtəlif elm sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin – siyasətçilərin, filosofların, mədəniyyət xadimlərinin, sosioloqların, iqtisadçıların, bioloqların, ekoloqların və b.-nin qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də, yanlış antropogen təsir bir tərəfdən təbiəti məhv edir, digər tərəfdən də tələbat adlı ifrat mənimsəməyə hərislik, ifrat utilitar təfəkkür insanları, xalqları, millətləri, dövlətləri istər-istəməz üz-üzə qoyur. Halbuki problemə mövcudluq və sivilizasiyanın inkişafı kontekstindən yanaşdıqda görürük ki, müasir nəzəri fikirdə *“sivilizasiyanın müstəqil substansiya kimi nəzərdən keçirilməsi ona ontoloji üstünlük verilməsini nəzərdə tutur”* [2, s.41]. Odur ki, əksər məqamlarda *“ekzistensialistlər iddia edirlər ki, elm və mədəniyyətin inkişafı, müasir texnika insanın bəşəri keyfiyyətlərini məhv edir, onu şəxsiyyətsizləşdirir... Mədəniyyətin inkişafı onların fikrincə, insanın zəhnini korlayır, total “özgələşmə” əmələ gətirir”* [3, s.318]. Məhz bu əsaslardan çıxış edərkən K.Yaspers izah edirdi ki, *“təbiəti qaba güc yox, onun qanunlarını bilmək ram edir. Natura parendo vincitur (latın dilindən tərcümədə - təbiətə ona ram olaraq qalib gəlirlər)”* [4, s.147]. Ona görə də filosof K.Yaspers haqlı olaraq Bekon və Dekart fəlsəfəsindən çıxış edərək *“yalnız “öz predmetini yenidən yaratmağa və bununla da öz doğruluğunu isbat etməyə qabil olan idrak həqiqidir”* [4, s.147], başqa bir yol mövcud deyildir”, - deyirdi. Müasir insanın “faciəvi” vəziyyətdə olmasından əndişələnən alman filosofu K.Yaspers izah edirdi ki, bir növ, bütün bunların genezisində əsas amil kimi insanın ekzistensial böhranı dayanır, bu böhrandan onu yalnız fəlsəfə – həmrəylik və vəhdəti özündə birləşdirən fəlsəfə – filosofluq etmə çıxara bilər. Odur ki, burada sual belə qoyulur. Pandemiya bəşəriyyətə düşünmək və böyük birlik yaratmaq üçün verilmiş yeni bir şans deyilməyi?

Müasir fəlsəfə və elmin problemlərindən bəhs edərkən alman filosofu M.Haydegger bildirirdi ki, fəlsəfənin əvvəlki funksiyasını artıq elm öz üzərinə götürməyə başlamışdır. Ona görə də belə bir məqamda o təfəkkürün “səmərəliliyini” qeyd edirdi: *“Dəqiqləşdirmək lazımdır, burada onun səmərəliliyi və təsiri nədədir, ona görə də biz burada həqiqətən də dəqiqləşdirməliyik ki, fəlsəfə artıq başqa elmlərə – psixologiya, məntiq, politologiya kimi elmlərə müncər olunur”* [5, s.244].

Yaxud fəlsəfənin yerini artıq “kibernetika tutmağa başlamışdır”. Texnikanın mənəşinə düşmək artıq fəlsəfi düşüncənin, fəlsəfi təfəkkürün təntənəsi deyildir. Ona görə də filosof “*bununla belə mən təsdiq edirəm ki, ənənəvi metafizik anlamında düşüncələr Nitsşədə öz zirvəsinə çatdı, bütün bunlar isə texnika əsrində imkan vermir ki, biz bütün düşüncələrimizi əvvəlki üsullarla həyata keçirək*” [5, s.244], - deyə vurğulayırdı. Haydeggerə görə, müasir təfəkkürün necə işləməsi barədə fikir yürütmək mümkün deyil, ola bilsin, təfəkkürə, düşüncəyə gedən yol bu gün “susmaqdan” keçir ki, indi yanlış düşünməklə keçmişdəkiləri də biz hansısa zir-zibilə çevirməyə. Ola bilər ki, bizə 300 illərlə vaxt lazımdır ki, o – təfəkkürümüz – yenidən “işə” düşə bilsin [5, s.245].

Bütövlükdə elmin, insan zəkasının yaratdığı münasibətlər sisteminin mənalandırılması və gələcək barədə fəlsəfənin qiymətləndirməsindən bəhs edərkən M.Haydegger izah edirdi ki, “əgər mənə bu suala cavab vermək haqqını tanısalarsa, ola bilsin ki, bir az kobud da olsa, uzun illərin düşüncəsinə əsaslanaraq deyə bilərəm: fəlsəfə müasir tendensiyanın, hansısa anlamda birbaşa olaraq müasir dünyanın indiki vəziyyətini dəyişmək iqtidarında deyildir. Bu həm də tək fəlsəfəyə aid deyildir, bu həm də təmiz insani düşüncə və insani fəaliyyətlə bağlıdır (*Sinnen und Traxten*) [5, s.233]. Fakt odur ki, indi bizim “insani düşüncələrimiz” elə bil ki, yaratdığı “dəyərlər” anlayışına, bəşəri birliklərin, bir növ, növbəti mərhələləri üçün yeni pillələr yaratmaq iqtidarında deyildir. Belə bir məqamda ekzistensialist K.Yaspersin tarixin məqsədləri barədə fikirlərinin orijinallığına toxunmamaq sadəcə mümkün deyildir. Filosof bəşəri birliklərin “tarixin məqsədi naminə” yaratdığı ümumi “sivilizasiya axınından” danışarkən qeyd edirdi ki, “*birliyin olmasına dəlalət edən və ya onu göstərən cürbəcür faktlar tarixin birliyini təşkil etmək üçün yetərli deyilsə, ola bilsin ki, başqa istinad nöqtəsi tapmaq gərəkdir*” [4, s.368]. Ona görə də ekzistensial anlamda tarixi mahiyyətə yanaşarkən görürük ki, bütövlükdə hətta müasir sivilizasiya və dövlətlərin, beynəlxalq təsisatların yaratdığı “*birlik faktiki gerçəklik yox, məqsəddir; ola bilsin ki, tarixin birliyi insanların vahid olanın ideyasında, vahid həqiqətdə hər şeyin dərk olunmuş şəkildə bir-birylə əlaqədə nə qədər yad olsalar da, bir-birinə aidiyyətləri olduğu ruh aləmində bir-birini başa düşmələrindən yaranır*” [4, s.368]. Bu həqiqətdir və bu humanist həqiqəti indi və bundan sonra post-pandemiya dövründə bütün dünyada həyata keçirmək üçün ciddi səy göstərmək lazımdır. Bu böyük qurtuluş yalnız o halda ola bilər ki, müasir insan bütün mənalarıyla ekzistensial şəkildə dialoq fəlsəfəsi və dialoq mədəniyyətinə adaptasiya etmiş olsun.

5. Azərbaycan modeli humanitar problemlərə qarşı terapiya üsulu kimi. Etiraf etməliyik ki, bəşəriyyətin gələcəyi yuxarıda qeyd edilən bu humanist birlikdən, dialoq fəlsəfəsindən, multikulturalizm və dialoq mədəniyyətinin mahiyyətinin dünyada genişlənməsindən, mənimsənilməsindən asılıdır. Təsədüfi deyil ki, ölkəmiz dünyanın bu ağır və sərt imtahanlı günlərində də bu amal və bəşəri strategiyaya sadıqdır və bu siyasətin nəticəsidir ki, “Azərbaycan modeli” hətta bu günlərdə ÜST tərəfindən dəfələrlə beynəlxalq səviyyədə nümunə kimi göstərildi. Yuxarıda irəli sürülən mülahizələrdən, faktoloji materiallardan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, indi dünyada ölüm kabusu kimi dolaşmaqda olan pandemiya – “ölüm virusu” bəşəri birliyə vasitə də ola bilər. Çünki ən əsası odur ki, hər bir dövlət, hər bir ideologiya öz prioritetlərində, strateji hədəflərində humanizm, dialoq fəlsəfəsi, multikulturalizm, idraki birlik, dialoq mədəniyyəti və s. bəşəri amalları dünyada hər kəsin – özünün həyat fəlsəfəsinə çevirsin. Özünün həyat fəlsəfəsi və gündəlik praktikasında dialoq, humanizm, multikulturalizm, sülh və həmrəylik, yüksək insani

amallar və s. kimi bəşəri əsasları prioritet edən ölkəmiz Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında pandemiya şəraitində sübut etdi ki, insan və onun mənəvi resursları, humanizm, etik-əxlaqi dəyərlər hər şeydən üstündür. Azərbaycan rəhbərliyinin istər pandemiya zamanında, istərsə də pandemiya qədərki siyasi strategiyası sübut etdi ki, insan və onun yaratdığı dəyərlər, mənəvi, əxlaqi, etik və humanizm prinsipləri iqtisadi maraqlara deyil, iqtisadi, maliyyə, siyasi və s. maraqlar məhz insan naminə, bəşəriyyət naminə qurban verilməlidir. Fakt odur ki, bu kimi prinsiplərin fəlsəfəsi məhz Azərbaycan dövlətinin, şəxsən prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın humanizm, dövlətçilik, sülh və həmrəylik strategiyasının milli və bəşəri fəaliyyətinin mayakı kimi çıxış etdiyindən indi bu amallar “Azərbaycan modeli” kontekstində bəşəri birliyin dünyada yaradılması işinə öz praqmatik töhfələrini verir. Bütün bu strateji hədəflər göstərir ki, hətta böhran dövründə mənəviyyat və humanizm problemi dövlət səviyyəsində ideyanın və ideologiyanın əsas strateji hədəfinə çevrilərsə, humanizm və bəşəri dəyərlər dünyada qalib gələ bilər. Bu isə onu göstərir ki, etik-əxlaqi, mənəvi və ruhaniyyət problemləri heç zaman hamisiz qalmayacaqdır, qalmamalıdır. Məhz rəşional-altruizm fəlsəfəsi bunu bizdən tələb edir. Azərbaycan modelinin ideya əsaslarına nəzəri anlamda yanaşarkən bunu aydın şəkildə görürük və bu işin, bu amalın elmi-nəzəri, praktiki əsaslarının dünyaya çatdırılmasında hər bir alimin, ziyalının, dövlət və din xadiminin, KİV nümayəndələrinin qarşısında böyük vəzifələr qoyulur.

5. Tezislər

– Hazırkı münasibətlər sisteminin analizi sübut edir ki, dünyada *dialog mədəniyyətinin* formalaşdırılması humanitar aspektin həyati əhəmiyyətli platformasıdır.

– Pandemiya müasir sivilizasiyanın, elmi-texniki tərəqqinin, planetar fəaliyyətin nəticəsidir, səbəbləri tapmaq üçün bəşəriyyət elmə, bilik fəlsəfəsinə, mədəniyyətə, dini-mənəvi dəyərlərdə əks olunan müqəddəs prinsiplərə ehtiramla yanaşmalı, onlardan gələn yaradıcı əsaslara apelyasiya (müraciət) etməlidir.

– pandemiya sərhəd tanımır, bu bəşəri bələdan insanı yalnız bilik, elm, həmrəylik, ekzistensial və mənəvi birliklər, mərhəmət, səbr, düzgün həyat tərzi və s. çıxara bilər.

– Müqəddəs kitablarda daima tövsiyə edildiyi kimi, insan nəsli onun üçün halal olanlardan, təmiz olanlardan – icazə verilmişlərdən istifadə etməlidir. Fəlsəfi dillə desək, “təbiətə qaba güclə deyil, ona təslim olmaqla qalib gəlmək olar”.

– Elmi analizlər sübut edir ki, humanizm, sülh və həmrəylik, yüksək etik təfəkkür, birgəməvcudluq və birgəyaşayış modelləri, dinlər və mədəniyyətlərarası birlik və həmrəylik Yer üzündə qalib gəlməyə, gələcəkdə stabil və təhlükəsiz həyatdan bəhs etmək mümkün deyildir.

– Müasir münasibətlər sistemində multikulturalizm, sosial ədalət, insani həmrəylik, mənəvi-ruhi dəyərlər bəşəri birlikdə parçalanmanı deyil, birliyi ehtiva etməlidir. Bu anlamda “Azərbaycan modelinin” ideya əsasları daima aktual olacaqdır.

– Pandemiya – “ölüm virusu” nəticə olaraq *böyük bəşəri birliyə* vasitə ola bilər, bunun üçün dünyada planetar səviyyədə aydın dərrakə və xoş məram qələbə çalmalıdır – hansı ki, bu da ölkəmizin strateji hədəflərində, humanizm strategiyasında öz təcəssümünü tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. J.P.Sartr. Varlıq və heçlik: Fenomenoloji Ontoloji Təcrübəsi. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2012, 856 səh.
2. A.G.Dygin. Geosofiyaya giriş: sivilizasiya və onların loqosları (tərcümə: H.Babayev). Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018.
3. F.Q.İsmayılov. Seçilmiş əsərləri, I cild. 576 s.
4. K.Yaspers. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: “Zəkioglu” nəşriyyatı, 2007, 764 səh.
5. Философия Мартина Хайдеггера и современность. М.: Издательство “Наука”, 1991, 253 с.
6. Ş.Ə.Zeynalov. Dialoq mədəniyyəti və müasirlik. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2020, 330 s.

Шолат Зейналов

**ПАНДЕМИЯ: ПРОБЛЕМА МОРАЛИ И ГУМАНИЗМА
В ПЕРИОД КРИЗИСА**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена гуманизму, нравственным ценностям и системе человеческих отношений. Здесь отмечается, что в настоящее время, несмотря на развитие научно-технического прогресса, здравоохранения, медицины, пандемия COVID-19 оставила человечество перед дилеммой быть или не быть - «смерть и жизнь». В статье отмечается, что наблюдение за реальными событиями показывает, что исторические переживания и опасения теоретических идей подтвердились: на фоне великих технологических достижений последних ста лет человечество, на самом деле не готово к глобальной пандемии и другим человеческим катастрофам. Обсуждаемая в статье проблема исследуется теоретически. Автор отмечает, что невозможно говорить о жизни, если в мире и системе отношений не победят гуманизм, мир и солидарность, высокое этическое мышление, модели мирного присутствия и сосуществования, межконфессиональное и межкультурное единство и диалог на Земле. В этом случае будущее будет стабильным и безопасным.

Sholat Zeynalov

**PANDEMIC: THE PROBLEM OF MORALITY AND
HUMANISM IN THE PERIOD OF CRISIS**

SUMMARY

The article is devoted to humanism, moral values and the system of human relations. It is noted here that at present, despite the development of scientific and technological progress, health care, medicine, the COVID-19 pandemic has left humanity with a dilemma to be or not to be - "death and life." The article notes that observation of real events shows that historical experiences and fears of theoretical ideas have been confirmed: in the background of the great technological achievements of the last hundred years, mankind, in fact is not ready for a global pandemic and other human disasters. The problem discussed in the article is investigated theoretically. The author notes that it is impossible to talk about life until humanism, peace and solidarity, high ethical thinking, models of peaceful presence and coexistence, interfaith and intercultural unity and dialogue on Earth conquers the world and the system of relations. In this case, the future will be stable and secure.